

ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՈՅԱՄՈՂԵԶՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՅՐ

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԿԱԼԱՆՈՒՄԸ

Վերաւոր գերանամողէղը և չորս ձագ հոյամողէղները որոնք ականատես եղած էին այս խողխողումին՝ վերադարձան ծովալիճը։ Յաջորդ օրերուն անոր մէջ ծայր առաւ նոր ու վերջին բռնամղում մը, զոր երբեք պիտի չգիտնայ։ Այլամողէղին պատուած տեղէն սուր ցաւեր կը մղկտային։ Այլ հաճոյք չառաւ երամակի միւս անդամներուն ընկերութենէն։ Անբացատրելի ուժէ մը քըչուած վերադարձաւ կրաբարձունքի մօրուտը՝ տաղնապեցնող պատճառով մը, զոր երբեք զգացած չէր ասկէ առաջ։

Ինը օր ուշացուց իր մօրուտ երթալը, գոհացաւ կէս քուն մնալով ծովալիճին մէջ, ծուլօրէն քաշքշուով ինքզինք, կիսասոյգ, մէկ տաք տեղէն միւսը և սակայն ցաւը չնուազեցաւ։ Տասներորդ օրը, վերջապէս, մտաւ գետը՝ վերջին անգամ ըլլալով։ Երբեմն կանդ առաւ ծառի մը վրայէն ճարակելու համար։

Ի՞նչ գեղեցիկ էր ան այդ ցաւազին ճամբորդութեան ընթացքին և ի՞նչ վայելօրէն ներդաշնակուած՝ իր շարժումները, երբ ան կը լողար դէպի կրաբարձունքը։ Ան վերջին մեծ արդիւնքն էր միլիոնաւոր տարիներու կատարելագործման։ Հանդարտօրէն, ճօճուելով մէկ կողմէն միւսը, վեհաշուք քնքշութեամբ խարակին մօտէն անցնելով՝ գնաց մօրուտը։

Հոն վարանեցաւ։ Իր հսկայ վիզը՝ վերջին անգամ ըլլալով պտըտցուց բոլորտիւր, կարծես վերայափելու իր Թագաւորութիւնը։ Գետնէն երեսուն ոտնայաժի իր պղտիկ գլուխը վեր, վե՛ր բարձրացուց վերջին խոյանքի մը համար։ Յետոյ, կամաց-կամաց խոնարհեցուց զայն, վայելչագոյ կամարը հանդարտօրէն չըջեցաւ, պոչը քշուեցաւ տիղմին մէջ և վիթխարի ծունկերը սկսան կրկնել։ Վերջին դալարատանջ մղումով մը յառաջացաւ խորունկ յորձանուտին մէջ։

Մութ ջուրները ծածկեցին իր քրունքները որոնք ա՛յլ երբեք պիտի չկարենային դուրս ելլել՝ եղէգներու պէս։ Վերջնական կալանումն էր։ Յօշոտուած կողմը տակը դնաց. պոչը Թագուեցաւ առ յաւէտ. անհետացաւ նոյնիսկ իր վըղին սիրուն կամարը։ Գիթին գնդաձև ցցուածքը քանի մը վայրկեան վեր մնաց, կարծես թէ կը տենչար, վերջին անգամ, լիաթոք ներշնչել արեւադարձային ծանր օդը։ Յետոյ ան ալ անհետացաւ։ Հանգչելու դացած էր. անոր հուժկու մարմինը պիտի մնար ներփակուած տիղմին մէջ, որ զայն պիտի ողջագուրէր սեղմօրէն 136 միլիոն տարիներ։

Միակ ականատեսը գերանամողէղին մահուան, ի՞նչ հեղնանք, փոքրիկ համաձնողն էր, որ կիւկաթ ծառի մը վրայ նստած ապահով՝ կը դիտէր գետերին վրայ երևցող բոլոր արարածներուն մէջ՝ ինքը միակն էր որ սողուն չէր։ Գերանամողէղները ճակատագրուած էին անհետանալու երկրէն, մինչ այս

փոքր կենդանին պիտի վերապրէր. իր շառաւիղները և ազգակիցները պիտի լիցնէին ամբողջ աշխարհը, ամենէն առաջ նախապատմական ստեղծութիւններով, անոնք ալ սահմանուած անհետանալու — տիտանարէշը⁸, քոնաթանին⁹, արշամին¹⁰ —, և յաջորդաբար կենդանիներով զորս մարդը պիտի ճանչնայ, ինչպէս մամուլը, արուածը, փիղը, վայրի եղը և ձին:

ԺԱՅՈՒՆԻՐՈՒՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Բնականաբար, որոշ փոքր սողուններ, կոկորդիլոսին, կրիային և օձին պէս պիտի վերապրէին. սակայն ինչո՞ւ անոնք և փոքր ստեղծութիւնները ապրեցան

⁸ Titanotheres. — titan — տիտան (հսկայ), there — գազամ, երէշ = տիտանագազամ կամ տիտանաերէշ: Մօտ 14 սուր երկարութիւն ունէր. այսօրուան ռեզիդիւրը քէն մնամաւորիւն ունի տիտանագազամին, սակայն անկէ չի սերի:

Նուիմդագազամը (Միացեալ Նահանգներու Wyoming նահանգի (Քոլուրադոյէն հիւսիս) Uinta քաղաքին մէջ առաջին անգամ գտնուած ըլլալուն այս գազամին քրածան, այդ քաղաքին անուամբ ալ Նուիմդագազամ կոչուած է) և տիտանագազամը ապրած են հայամողէզմներու անհետացումէն վերջ՝ նոր կեանքի արշալոյսին, որ կը սկսի 70 միլիոն տարիներ առաջ: Նրկուֆի ալ շատ տգեղ ստեղծութիւններ եղած են:

⁹ Mastodon. — masto — ստեղծ, don — ականջ, ժանի, որսէ՝ ստեղծանաւորէզ, կարն՝ ստեղծանի: Փիղին կը մնանէր, երկայն պտտիմով, ծանրակշիռ ծանիֆով, ու քօշ ականջներով: Տիտանագազամին գրեթէ ժամանակակից. այն շրջանից երբ մերկայիս ապրող կենդանակամ աշխարհին տեսակները պէս փոքրամասնութիւն կը կազմէին. այն շրջանն էր երբ այսօրուան մեծ լեռները կազմուելու վրայ էին և երկրին շերտաւորութիւնը հետզհետէ կը մուգդէր: Ն. գիպտոս հարուստ է ստեղծանիի բազմաթիւ ռեզիդիւրով. կ'ընդհի քէ լեռներու մեծ յեղաշրջումը չկատարուած՝ երկար, շատ երկար դարեր ճամբարդութեմէ վերջ այս հրաւայլանման ստեղծարը անցնելէ ետք՝ հարաւային Ասիայէն դէպի հիւսիս, Պէրիսինկի մեղուցին այն տեսնուած ցամաք կամարէզէն մտած է նոր Աշխարհ, ուր սակաւաթիւ են ամբար ռեզիդիւրը:

¹⁰ Eohippus. — eo — արշա, hippus — ձի = արշաձի, նախաձի, որ ազուէսի մեծութիւն ունէր. այսօրուան ձիւն միլիոններու դարերու ընթացքին գտնուած փոփոխութիւններով ազգակի կը սերի արշաձիէն. շատ լաւ ծանօթ է ամբար ինչպէս ձի դառնալը, որովհետեւ իրենցապարզ բազմաթիւ կմախֆներ և բրածոներ գտնուած են սկսեալ նոր կեանքի արշալոյսէն՝ իր շուրհ չափ մեծութեմէն մինչև ամբար կառաձի և մրցամաքի դառնալը: Հետաքրքրութեան համար՝ փոփոխութեան գլխաւոր շրջաններն են. արշաձի՝ 58 միլիոն տարի առաջ, երաձի՝ 38 միլիոն, միջնաձի՝ 25 միլիոն, ճարաձի՝ 13 միլիոն, արդի ձի կամ ձի՝ 1 միլիոն: Նորաձիւն որպէսզի այսօրուան ճշդագէ դառնայ, տեսնելու միլիոն տարի պէտք եղած է: Օրինակ, միայն ռուքի փոփոխութիւնը ցոյց տալու համար բւեմէ. արշաձիին կ'ապրէր անտառի մէջ, բազմաթիւ ռաւամառներ ունէր. մթնայնութի գրտացումով ու անտառներու հետզհետէ մուգումով արշաձիին հարկադրուեցաւ չոր գետին համար ստեղծանքներն ռուքերը, որոնց մասները իրարու միանալով կամ բովմութիւնը կորստելով՝ միակտուր կարծր ելունգի վերածուեցան, զորս սմբակ կը կոչենք:

և մեծ սողունները չբացան։ Այս հարցը կը մնայ աշխարհի գերագոյն տեղծու-
ածներէն մին։ Մօտ 65 միլիոն տարիներ տուալ, այն ատեն երբ Նոր Ժայռերը
կը կաղմուէին, Հոյամողէզները անհետացան։ Անոնց ոչնչացումը ամբողջական
էր՝ և գիտնականները տակաւին համաձայնած չեն զոհացուցիչ բացատրու-
թեան մը չուրջ. եռակոտէ¹¹ Հոյամողէզը իր փոթութաւոր վիզովը, բռնակալ-
մողէզ Արքան¹² իր վախազու ականներովը, պնծեղամողէզը¹³ կիսաշնունակ
դրահովը, մեղմ բազակերպ մողէզը¹⁴, բազկուուց հրէշը, բոլորը անհետացան։

Հանճարեղ տեսութիւններ մէջտեղ դրուած են, որոնցմէ ոմանք գրա-
ւիչ են իրենց յղացողականութեամբ։ Լաւագոյնը զոր կարելի է յիշատակել այն
է թէ փոխանցումներու բարդ յարաբերակցականութիւն մը պատահած ըլլալու
է՝ կենսիկ վանազան երևոյթներուն մէջ տեղի ունեցող, որոնց ընթացքին մեծ
սողունները ձախողեցան իրենք գիրենք պատշաճեցնելու մէջ։ Մեր գիտցածը ու-
րոշապէս այն է որ երկրի կարգ մը մասերու ժայռերուն խորը պահեստ մը կայ,
որ 70 միլիոն տարի կը թուագրէ և որուն մէջ կը գտնուին Հոյամողէզներու ու-
կորներու ճոխ հաւաքածոներ։ Անկէ վերը բազմաթիւ ոտնալապի հաստութեամբ
խաւ մը կայ, որուն մէջ կը գտնուին ամէն տեսակի փոքրաթիւ ոսկորներ։ Եւ
անկէ վեր կու գոյ դիրտի կուտակում մը, որ յաճախ խնդուած է փիղի, ուղ-
տի, վայրի եզի և ձիու ստնաւոր նախորդներու ոսկորներով։ Անկենդան խաւը
համեմատաբար ամուլ ժայռին՝ Հոյամողէզներու մահը ներկայացնող մասը՝
գեո լուսաբանուած չէ։

Անոնց անհետացումէն երկար ատեն վերջ և մարդուն հասնելէն ետք
այն աստիճանին՝ երբ ան հետազօտելու կարող էր բոլորով դարձած Հոյամողէզ-
ներու կմախքները, նորածնական պիտի ըլլար ծագելի մեծ սողունները որոնք
անհետացած էին իրենց յատուկ յիմարութեան մը պատճառով։ Դանդաղաբար
գազանները կ'ապաստուին ծագրի նշաւակ դարձած իրեւ ձախողածներ, իրեւ
ստեղծումներ որոնք գոյատեւած չէին, իբր ապացոյց տալով թէ՛ պզտիկ ուղեղ
մը մեծ մարմնի մը մէջ վերապրումը անկարելի կ'ընէ։

¹¹ *Triceratops*. — *tri* — երեք, *cerat* — եղջերաւ (անմնացաւ), *ops* —
դէմ, դէմք = եռակտուղ դէմքով մողէզ՝ կարն՝ եռակտուղ կամ եռեղջիւր։ Նը-
կու մահացու և սրածայր կտուղները կը գտնուէին դուրս ցցուած ալքերում
աւղղակի վերերը՝ երբեքը՝ երկար դունչի վրան և աւղուքեամբ, բայց տակի
կարն միւսներէն։ Այս կտուղները իր երեք անխորտակելի գէմքերն էին, որոնց-
մով կրնար կեանքը վտանգել մոյմիսկ ամենէն արքայապագու ու օրտառը հո-
յամողէզներու թռնապիտ-մողէզ Արքային։ Անոնց շատ հետաքրքրական կենաց-
մահու մէկ կողմը մամբասանք պիտի նկարագրուի յաջորդիւ։

¹² *Tyrannosaurus*. — *tyran* — բռնակալ, բռնապետ, *saurus* — մողէզ
(*saurus* իրականութեան մէջ պէտք է քարգամաւոր առումն (0—ով), որ աւղապ-
կի յումարէմի տառապարձութիւնն է տառերու հնչապիտութեամբ. *ս=ս*, *ա=*
օ, *ւ=զ* (լծորդ), բառը կ'ըլլայ *սող*. *ու* = մասնիկը անխցնելով կ'ունենանք *սո-*
*ղու*ն. *saurus*ի սըր յումարէմի մէջ մասնիկ ըլլալու է *ու*նին հաւատար)։

Կենդանիներում, գազաններում, առդունքներում և ձուկներում բոլոր տե-
սակներում՝ բոլոր ժամանակներում մէջ ամենէն կատաղին, բացարձակ աւժ-
վը և սարապիւն զոր երկիրը տեսած ըլլայ միմյի այսօր։ Մէկ քաթի հար-
աւածով փիղ մը կրնար գգեսմել։ Մառի մը կնդիմ ակռաները անցնելով կը-
մար կիսել գայլ կզակին առեւի ռոժովը։

¹³, ¹⁴ Այս միապետ, բռնակալ-մողէզ Արքային, *Ankylosaurus*ի և
*Trochodon*ի մասին լայն ծանօթութիւններ պիտի տրուին յաջորդիւ։

Իրողութիւնները ճիշդ հակառակը կը փաստեն : Վիթխարի սողունները տիրապետեցին երկրի վրայ 135 միլիոն տարիներ . մարդը վերապրած է միայն երկու միլիոն տարի և այդ ժամանակին մեծ մասը անցուցած է անարժան և խոնարհ պայմաններով : Հոյամողէզները կը մնան ամենէն յաջողակ կենդանի դիւտերէն մէկը, զոր բնութիւնը ստեղծած ըլլայ : Անոնք յարմարեցան իրենց աշխարհին հրաշալի կիթրպերով և զարդացուցին մարմնի հաւասարակշռութեան, շարժման և ուժի բոլոր մեքենականութիւնը՝ պահանջուած իրենց կեանքի ձեռն համար : Անոնք չպատուի են որպէս աշխարհի ամենէն երկար տեւող տեսակներէն մէկը, որոնք տիրապետեցին իրենց անսահման ժամանակամիջոցին, ճիշդ ինչպէս մարդը կը տիրապետէ յարաբերաբար իր կարճ ժամանակամիջոցին :

ՃԵՅՄՁ ՄԻՁՆԸՐ

Թրգմ. ՀՐԼԵՆԴ ՆԱԳԱՇԵԼԵ

(Շար. 3 և Վերջ)

